

नासदीयसूक्ताचे परिशीलन

१) प्रस्तावना :

आधुनिक खगोलशास्त्रज्ञांनी विश्वोत्पत्तीच्या संदर्भात निरनिराळ्या शास्त्रीय संकल्पना मांडल्या आहेत. त्या सर्वांत जॉर्ज अँमोव्हने प्रतिपादन केलेली "महास्फोट" (Big Bang) उपपत्ती महत्त्वाची गणली जाते. गेल्या पन्नास वर्षांत वैज्ञानिक जगतात झालेली प्रगती, अवकाश निरीक्षण करण्यासाठी उपलब्ध झालेल्या अद्ययावत दुर्बिणी, तरंग दुर्बिणी (Radio Telescope) व अणुविज्ञान शास्त्रातील सैद्धांतिक व प्रायोगिक प्रगती इ. मुळे खगोलशास्त्रातील प्रगतीचा वेग वाढला. जुन्या संकल्पना नव्या माहितीच्या आधारे अधिक स्पष्ट करणे व संगणकांच्या साहाय्याने नव्या उपपत्ती पुढे आणणे हे मोठ्या प्रमाणावर सुरू आहे. हे वि-व उत्पन्न कसे झाले ? ते कुणी निर्माण केले ? या विश्वाचे भविष्यात काय होणार आहे ? या विषयाचा कर्ता-धर्ता त्याच्या घडणीत कितपत हातभार लावतो वा तो खरोखरच अस्तित्वात आहे किंवा नाही ? असे प्रश्न फार प्राचीन काळापासून सर्व जगात विचारले जात आहेत. तत्त्वज्ञानी, धार्मिक नेते, वैज्ञानिक आणि चिंतकांनी या प्रश्नांची उत्तरे देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१.१ भारतीय तत्त्वज्ञानी व ऋषींनीही विश्वोत्पत्तीचे रहस्य उलगडण्याचा प्रयत्न केला. हिंदूंचे प्राचीन ग्रंथ, वेद, त्यांमधूनही विश्वोत्पत्तीच्या प्रश्नावर सूक्ते आहेत. सर्वांत प्राचीन ग्रंथ असलेल्या ऋग्वेदात ही काही सूक्ते विश्वोत्पत्ती या विषयाला धरून आहेत. बृहस्पतीचे ऋ. मं. १० सूक्त ७२. विश्वकर्मन्चे ऋ. मं. १० सू. ८१ व ८२, हिरण्यगर्भाचे ऋ. मं. १० सू. १२१, प्रजापती परमेष्ठीचे ऋ. मं. १० सू. १२९, अधमर्षणाचे ऋ. मं. १० सू. १९० इ. सूक्ते व याशिवाय काही ऋचांमधून हा विषय वर्णिला गेला आहे. या सर्व सूक्तांमध्ये प्रजापती परमेष्ठी ऋषीचे " नासदीय सूक्त " (ऋ. मं. १० सू. १२९) विशेष प्रसिद्ध आहे. या सूक्तभूत फार गहन विचार तर्कशुद्ध पद्धतीने मांडले आहेत. वेदांचा अभ्यास करणाऱ्या अनेक

अभ्यासक व वितकांचे लक्ष या सूक्ताने वेधून घेतले आहे. पं. वासुदेवशरण अग्रवाल, आहिताग्नी शं रा. राजवाडे, ऋग्वेद सूक्तांचे इंग्रजीत भाषांतर करणारे ह. दा. वेलणकर, उपनिषदांचे अभ्यासक श्री. बा. रा. मोडक व इतरांनीही या सूक्तावर अर्थ विशद करणारे लिखाण केले आहे. सायणाचार्यांनी आपल्या ऋग्वेदभाष्यात या सूक्तावर विस्तृत भाष्य केले आहे.

१.२ आस्तिक प्रतिपादनपद्धती

पूर्ण वैदिक वाङ्मय आस्तिक (देव अथवा परब्रह्माच्या अस्तित्वाला गृहीत धरणारे) आहे. या परब्रह्माचे वर्णन सर्वज्ञानी, सर्वव्याप्त, सर्वशक्तिमान, सर्व-विश्वाचा कर्ता-धर्ता व शब्दांच्या पलीकडे असे केले आहे. या परमेश्वराचे अस्तित्व स्वीकारणारे तत्त्वज्ञ, ऋषी, आस्तिक तर त्याचे अस्तित्व नाकारणारे पर्यायाने वेदांच्या प्रतिपादनाला न मानणारे ते नास्तिक अशी दर्शने भारतीय तत्त्वज्ञानाने स्वीकारली आहेत. " नासदीय सूक्त " हे आस्तिक दर्शनाचा भाग आहे. जरी त्या सूक्ताचा ऋषी तर्कशुद्ध विचारसरणी अनुसरतो तरी त्याने परब्रह्माचे अस्तित्व मात्र अपरोक्ष पद्धतीने शेवटच्या ऋचेत स्वीकारले आहे.

१.३ या लेखाचे प्रयोजन -

प्रस्तुत लेखात " नासदीय " सूक्तावर भाष्य आणि त्यातील ऋचांचा अर्थ दिला आहे. माझे प. पू. गुरुजी कै. सीतारामशास्त्री कुरुंदकर, ज्यांना तर्कसूर्य ही पदवी होती, भारतीय तत्त्वज्ञानातील न्याय-तर्क या भागाचे ज्यांनी पारंपरिक पद्धतीने अध्ययन केले होते आणि त्या क्षेत्रातील ज्यांचा अधिकार निविवाद होता, त्यांच्या पायाशी बसून प्रस्तुत लेखकाला " नासदीय सूक्त " अभ्यासण्याचा सुयोग आला. कै. गुरुजी न्यायतर्काच्या आधारे सूक्ताचा अर्थ लावीत असताना भारतीय वेदान्भ्यासपरंपरेत आपल्या प्रकांड पांडित्याने तळपणारे सायणाचार्य यांच्या प्रतिपादनांशी काही वेळा सहमत होत नसत. न्यायतर्क या तर्कशुद्ध प्रणालीला धरून अर्थ ते लावत असत. प्रस्तुत लेखकाला आधुनिक खगोलशास्त्र व विश्वोत्पत्ती शास्त्राचा परिचय होता. पू. गुरुजींशी चर्चा करताना त्यांचा अर्थ लावण्याची पद्धती व आधुनिक विचार यात फार जवळीक दिसून आली. या विषयात रस घेणाऱ्या वाचक आणि अभ्यासकांपुढे कै. गुरुजींनी शिकविलेला न्यायतर्काला धरून अर्थ व आधुनिक वैज्ञानिक उपपत्तींना धरून समोर येणारी माहिती यांची सांगड घातली आहे, त्यायोगे होणारे हे पू. गुरुजींचे पु यस्मरण आहे.

२. नासदीयसूक्ताची माहिती

नासदीय सूक्त ऋग्वेदाच्या १० व्या मंडलातील १२९ वे सूक्त आहे. या

सूक्ताचा दर्शनकार ऋषी प्रजापती परमेष्ठी असून या सूक्ताचे “ नासदीय ” हे नाव त्यातील सर्वात प्रथम शब्द “ नासद् ” या मुळे दिले गेले आहे. ऋषीने तर्क-शुद्ध पद्धतीने विषय मांडण्याचा प्रयत्न केल्याने या सूक्ताची देवता ऋषिविशिष्ट देवता नसून “ भाववृत्त ” दिली आहे. जरी या सूक्तात या “ विश्वाच्या अध्यक्षाचा ” निर्देश असला तरी ऋषींची पद्धती अज्ञेयवादाला (Agnosticism) धरून असलेली असल्याने कुणी देवता नसणे हे सयुक्तिकच आहे. सूक्तात देवतांचा निर्देश असून सूक्तदेवता नसणे ही पद्धती ऋग्वेदातील इतर सूक्तांतही दिसते. ऋ. मं. १० मध्येच सू. १५४ व सू. १९० मध्येही सूक्तदेवता म्हणून भाववृत्तमूच दिले आहे. प्रस्तुत सूक्तात ७ ऋचा आहेत.

या सूक्तातील वर्ण्य विषयाला तीन भागांत विभागता येते. पहिल्या दोन ऋचांमध्ये प्राक्काली अस्तित्वात असलेल्या उत्पत्तीपूर्व स्थितीचे वर्णन आहे. ऋचा क्र. ३ ते ५ मध्ये विश्वउत्पत्तीचे व ६ व ७ मध्ये विश्वाच्या कर्त्या-धर्त्याच्या अस्तित्वाचे विवेचन आहे. वेलणकरांच्या अनुसार एकदा विश्वोत्पत्ती झाल्यावर पुढे जे काही घडत गेले त्या संदर्भात सूक्तदृष्ट्या ऋषीने काही विवेचन केले नाही. जणू त्या नंतरच्या घडामोडी नैसर्गिकरीत्या घडत गेल्या, असा भाव दिसतो. त्या ठिकाणी वैज्ञानिक श्री स्टीफन वार्डनबर्ग यांच्या The First Three Minutes या पुस्तकाची आठवण येते. महत्स्फोट झाल्यापासून पहिल्या काही मिनिटांमध्ये घडलेल्या घडामोडींचे वर्णन प्रस्तुत पुस्तकात आहे. त्यानंतर गेली करोडो वर्षे चालत आलेल्या विश्वातील घडामोडी, आकाशगंगांचा, ग्रहत्यांच्या व मानव व जीवसृष्टीच्या निमित्तीचा वगैरे विचार त्यात नाही. तोच भाव प्रजापती परमेष्ठीचा आहे.

प्रस्तुत लेखातील विवेचनक्रम प्रथम मूळ ऋचा, त्यातील काही महत्त्वाच्या शब्दांचा सायणाचार्यांनी दिलेला अर्थ कै. सीतारामशास्त्री कुंठंदकर गुरुजींनी दिलेला अर्थ वा विवेचन, आधुनिक विज्ञानाने याच विषयी पुरविलेली माहिती व सर्वात शेवटी सूक्ताचा अर्थ असा आहे.

३. नासदीय सूक्त - ऋचा पहिली

३.१ नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ।

किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्नभः किमासीद् गहनं गभीरम् ॥१॥

३.१.१. या प्रथम ऋचेत महाप्रलयाच्या स्थितीचे वर्णन केले आहे. दोन प्रकारचे प्रलय भारतीय परंपरेने मानले आहेत. १) नैमित्तिक प्रलय,- ज्यात सर्व पृथ्वी जलमय होते. मनु व मासा, अथवा नोहाची नाव (Noah's Arc) इ. प्राचीन कथा या नैमित्तिक प्रलयाकडे निर्देश करतात. २) महाप्रलय-या दरम्यान सर्व

विश्व लुप्त होते. पृथ्वी प्राणीमात्र इ. काय पण दिक्-काल इ. चे अस्तित्व ही लोप पावते. आधुनिक खगोलविज्ञानाने ही जगताची अंतिम स्थिती म्हणूनच वर्णन केली आहे. ऋचेतील "तदानीम्" शब्दाने या "महाप्रलयाच्या" स्थितीचा निर्देश केला आहे.

तदानीम् — प्रलयदशायामवस्थितम् यदस्य जगतो
मूलकारणम् तत् (सा. भा.)

— (मंहा) प्रलयदशेत अस्तित्वात असलेले जे जगाचे मूळ कारण ते सायणा-चार्यांनी निर्देश केलेले जगताचे मूळ कारण जसे सत् नव्हते तसेच असत्ही नव्हते. ज्याला नामरूप असते त्याला "सत्" म्हणावे, तर ज्याची कल्पना करता येते, पण ज्याला अस्तित्व-मात्र नसते, त्याला असत् म्हणावे. भारतीय तर्कशास्त्रात "असत्"ची बंध्यापुत्र, शशशृंग (सशाचे शिंग) आणि खपुष्प (आकाशपुष्प) अशी तीन ठळक उदाहरणे दिली जातात.

महाप्रलयादरम्यान जे काही अस्तित्वात होते ते या दोन्ही सत्-असत् स्थितींच्या परे होते.

रज :- रजः लोकांस्युच्यते (निरुक्त ४.१९)

सारकाचार्यांनी रजः च्या दिलेल्या व्याख्येला अधिक स्पष्ट करताना सायणा-चार्यांनी पाताळ ते सत्यलोक अशा चौदाही भुवनांचा निर्देश केला आहे. ही सर्व चौदा भुवने दृष्टिगोचर नसली तरी नामरूपात्मक व स्थूलच गणली गेली आहेत.

आहिताग्निः शं. रा. राजवाड्यांनी आपल्या नासदीयसूक्तभाष्यांत (पूर्वार्ध पृ. क्र. ८) मध्ये रजोलोकाला अंतरिक्ष लोक म्हणून म्हटले आहे. पण या स्थितीचे वर्णन पाहता सर्वच लोप-पावत असल्याने सायणाचार्यांचे प्रतिपादन अधिक सयु-क्तिक ठरते.

व्योम — अंतरिक्ष — आकाश

आकाशाला सूक्ष्म अस्तित्व आहे आणि ते सर्व चराचर सृष्टीला व्यापून असणारे आहे. त्याला भारतीय मनीषींनी "सूक्ष्मभूत" म्हटले आहे. ते सुद्धा अस्तित्वात नव्हते. त्याचे कारणही दिले आहे. ज्याला व्यापून राहायचे अशी कुठलीही गोष्ट अस्तित्वातच नव्हती तर ते "व्योम," आकाश कुणाला व्यापण्यासाठी अस्तित्वात राहणार ?

आवरणः :- आवार्याभावात् तदावरकमपि (सा. भा.) आवरण घालण्याच्या वस्तूच्या अभावी आवरण सुद्धा (नव्हते).

सायणभाष्याप्रमाणे ही सृष्टी जीवांच्या उपभोगासाठी निर्माण झाली आहे. "जीवानामुपभोगार्था हि सृष्टिः" जर ते जीवच अस्तित्वात नव्हते तर कुणाच्या उपभोगासाठी ते "मूलकारण" अस्तित्वात होते ?

नैमित्तिकप्रलयादरम्यान सर्वत्र पाणी असते. महाप्रलयादरम्यान तेही लुप्त होते. हे विशेष करून निर्देशित केले आहे. या साठीच गहन-गंभीर "अंभाचा" उल्लेख आहे.

३.१.२. तुलनेसाठी वैज्ञानिकांचे मत : विश्वोत्पत्तीशास्त्रात या अवस्थेला एकान्तिक स्थिती (Singularity) म्हणतात. या स्थितीचे वर्णन करताना जयंत नारळीकर आपल्या The Structure of The Universe या पुस्तकात म्हणतात:

" $S = 0$ चा अर्थ काय ? गणिती भाषेत या स्थितीला एकान्तिक स्थिती म्हणतात. $S = 0$ स्थितीत गणिती सूत्रे अर्थहीन होतात. कारण त्यात अंतर्भूत असलेल्या काही संख्या शून्य अथवा अनंत होतात व त्यांना कुठलाही अर्थ राहत नाही. भौतिकदृष्ट्या $S = 0$ स्थितीत जड पदार्थाची घनता आणि उर्जा अनंत होते आणि त्यातील कणांचा प्रवेशही (अनंतापर्यंत पोहोचतो). या स्थितीचे लक्षण महास्फोटाच्या संकल्पनेद्वारे दिले जाते." (ज. नारळीकर पृ. १२५)^१

विश्वोत्पत्तीच्या पूर्वीच्या मूलकारण अस्तित्वाची स्थिती अशी वर्णनापलीकडची "सदसद्विलक्षण" होती.

३.१.३ अर्थ : " (त्या विश्वोत्पत्तीच्या पूर्वकाली) ना असत होते ना सत, त्यावेळी ना लोक होते ना (सर्वांना आवरण घालणारे) आकाश. कोणी कोणाला आवरण घातले ? कुणाच्या सुखासाठी ? त्यावेळी गहन अथांग पाणी (जे नैमित्तिक प्रलया दरम्यान असते) ते तरी होते काय ?" (नाही, तेही नव्हते असा भाव)

शेवटी अथांग पाण्याच्या संदर्भात केलेल्या प्रश्नाचे ध्वनीत उत्तर नकारार्थी आहे.

ऋचा दुसरी :

३.२ न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः ।

आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किंचनास ॥२॥

असे असू शकते की सूक्ष्म व जड भूते लुप्त होतील. पण मृत्यू तरी असायला पाहिजे. असे दिसते की मातीचा घडा फुटला तरी माती राहते. मृत्यूमुळे फक्त आकार बदलतो. तो मृत्यू तरी असू शकेल. नव्हे : मृत्यू आणि अमरत्व हे दोन्ही महाप्रलयकाली लुप्त झाले होते. तसेच दिवस-रात्रीचाही अभाव होता हे स्पष्ट करण्यासाठी ही ऋचा आहे.

अमृत-अमर, नष्ट न पावणारे अथवा नष्ट न पावण्याचा भाव, अमरणशील
तर्हि-तस्मिन् प्रतिहारसमये (सा. भा.)

- त्या सर्व लुप्त झालेल्या समयी. तर्हि शब्दाने कालाचा निर्देश आहे. कै.
कुरुवंकरं गुरुजी तीन प्रकारे जीवमात्राला अनुभवास येणाऱ्या काळाचा निर्देश
करीत : १) व्यावर्त-काल-चक्रनेमिक्रमगतीने आठवडा, महिने, वर्ष, असा पुढे
सरणारा, २) गतरविविशिष्ट काल-उगवलेला सूर्य परत मावळल्यामुळे अनुभवास
येणारा काळ, ३) अवच्छेदक काल-जीवमात्राला त्याच्या स्वतःच्या अस्तित्वात
घडून येणाऱ्या बदलांमधून अनुभवास येणारा काळ.

मीमांसकांच्या दृष्टीने पाहिले असता काळाच्या अनुभूतीशिवाय कुठलाही अनु-
भव इंद्रियगोचर होऊ शकत नाही. "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न
विद्यते" हे लक्षात घेऊन कालाचेही अस्तित्व त्या काळी नव्हते हे स्पष्ट करण्या-
साठी या ऋचेतील उल्लेख आहे.

तुलनेसाठी वैज्ञानिकांचे मत :

अल्बर्ट आइन्स्टाईन यांच्या सापेक्षतावादानुसार दिशा आणि काल यांचे सह-
अस्तित्व असते. एकाच्या अभावात दुसरी वस्तू असू शकत नाही मीमांसकांचे प्रति-
पादन आणि सापेक्षतावादातील दिक्-कालाचे सहअस्तित्व हे एकमेकांस पूरकच
आहेत. दिशा असतील तरच वस्तुमान, नामरूपात्मक वस्तुमान असेल. नामरूपा-
त्मक वस्तुमानातूनच जडाचा प्रत्यय होतो.

३.२.१ मूलकारणात कशाचेच अस्तित्व नव्हते तर ते काय करीत होते याचा
निर्देश ऋचेच्या उत्तरार्धात आहे.

स्वधया - स्वस्मिन् धीयते (सा. भा.) स्वतःमध्ये रममाण होऊन.

आनीत् - स्वसन करीत होते.

अवातम् - वायुविना.

तुलनेसाठी वैज्ञानिकांचे मत :

३.२.२ पदार्थविज्ञान शास्त्राप्रमाणे जी कोणती वस्तू शून्य केल्व्हिन डिग्री
[0°K or -273°C] नंतर कुठल्याही तपमानावर असेल तीमधील कण त्या
तपमानाच्या मात्रेनुरूप सतत हालत असतात. या सर्व विश्वात इलेक्ट्रोमॅग्नेटीक
तरंग भरले आहेत. खगोल शास्त्रज्ञांनी विश्वातील तरंग पातळी लक्षात घेऊन
महत्स्फोटाच्या वेळी असणारी स्थिती गणिती समीकरणांच्या साहाय्याने उलगड-
ण्याचा प्रयत्न केला. महत्स्फोटाच्या घटनेनंतर केवळ एक सेकंदानंतर या विश्वाचे

तपमान 1500 कोटी सेंटीग्रेड $[1.5 \times 10^{10} \text{ } ^\circ\text{C}]$ इतके होते. (नारळीकर, तत्रैव पृ. १२५-१२६) तर महत्स्फोटाच्या क्षणी ते अनंतच होते. या आत्यंतिक तपमानात कसली ना कसली हालचाल- स्पंदन त्या मूलकारणात होत असावे अशाच कोणत्यातरी हालचालीची कल्पना सूक्तकर्त्याने 'वायुरहित श्वसन' या भाषेत केली असावी.

३.२.३ अर्थ :- 'त्या समयी ना मृत्यू होता ना अमरत्व अथवा अमरणशील अस्तित्व होते, ना रात्र ना दिवसाचे (सूर्य चंद्राच्या गतीने इंद्रियगोचर होणारे अस्तित्व) ज्ञान होते. ते (मूलकारण) स्वतःत सामावून वायुरहित अवस्थेत श्वसन (स्पंदन) करीत होते. त्या (मूलकारणा) व्यतिरिक्त दुसरे काहीही अस्तित्वात नव्हते.

ऋचा तिसरी :

३.३ तम आसीत्तमसा गूळहमग्रे ऽ प्रकृतं सलिलं सर्वमा इदम् ।
तुच्छचेनाश्वपिहितं यदासीत् तपसस्तन्महिनावायतैकम् ॥३॥

या व पुढील दोन ऋचांमधून मूलकारणातून नामरूपात्मक विश्वाची अस्तित्वात येण्याची भूमिका मांडली आहे. तसेच तत्काली घडलेल्या घटनांचा आढावा घेतला आहे.

तमः - काळोख, अगोचर स्थिती

गूळ्यम् - आवरण घातलेले

अग्रे - सुरुवातीस

तमसा - अगोचर असलेले

तुलनेसाठी वैज्ञानिकांचे मत :

३.३.१ नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या A Brief History of Time या पुस्तकात विश्वोत्पत्तीच्या वेळच्या घटनांचा आढावा स्टीफन हॉकींग यांनी घेतला आहे. महत्स्फोट घटनेनंतर या विश्वात काही काळपर्यंत वस्तुमानरहित अत्यंत सूक्ष्म न्यूट्रीनो कणांचे अस्तित्वच प्रकर्षाने होते. त्यांचे वर्णन करताना त्यांनी अगोचर वस्तुमान (Dark Matter) असा शब्द वापरला आहे. (हॉकींग, तत्रैव पृ. १२३-१२४) आणि विश्वाचे संपूर्ण वस्तुमान जणू या न्यूट्रीनो रूपा अगोचर पदार्थात सामावले होते. त्यांची शक्ती इतकी आहे की त्यांच्या वस्तुमानामुळे एकत्र होऊ शकणारे गुस्त्वाकर्षण या विश्वाचे सतत होणारे प्रसरण थांबवून त्याचे आकुंचन

करू शकेल.

वेलणकर या ऋचेवर भाष्य करताना म्हणतात, “ त्यातून जे अस्तित्वात आले त्याला “ तम,” “ अत्यंत तमोमय,” अथवा प्रवाही जल, ज्याच्या अस्तित्वाची अथवा ते कसे आहे त्याची काहीही खूण सांगता येणार नाही, असे होते. ही खरो-खरी विश्वाच्या उत्पत्तीच्या घटनेची सर्वांत प्रथम अवस्था होती.” (ऋक्सूक्तशती पृ. ३०००-३०१)^१

३.३.२ अप्रकेतम् - अप्रज्ञायमानम् - (सा. भा.) - जाणीवेच्या परे.

सायणाचार्य आपल्या भाष्यात लिहितात की जरी विश्वोत्पत्तीची घटना घडली तरी “ व्यवहारदशायामिव तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां विस्पष्टं न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनम् ” सृष्ट्युत्पत्तीची ही प्रथमावस्था सुद्धा नामरूपांच्या पलिकडे असल्याने ती जणू मूलकारणाशी तादात्म्य पावलेली अवस्थाच होती.

या स्थितीवर भाष्य करताना कै. कुरुंदकर म्हणाले होते. घट करणारा कुंभार व मृत्तिका म्हणजे कर्ता व कारण अस्तित्वात असल्याशिवाय कर्म अस्तित्वात येत नाही. घटामध्ये मृत्तिकेला आकार प्राप्त होतो. म्हणून “ घट : उत्पद्यते ” घट (आपोआप) उत्पन्न झाला. असे म्हणता येत नाही. तसेच जगताच्या बाबतीतही आहे “ जगत् उत्पद्यते ” - जग (आपोआप) उत्पन्न झाले-असे म्हणता येत नाही. हा वदतो व्याघात आहे. म्हणून या जगताचा कुणी उत्पत्तिकर्ता अस्तित्वात असल्याचे गृहीत धरावे लागते. तेच ब्रह्म आहे. म्हणजे या ऋचेत जगदुत्पत्तिकर्ता निर्देशिला गेला आहे.

सलिलम् - कारणेन संगतम् (सा. भा.) - कारणाशी तद्रूप

वेलणकर आणि अग्रवाल यांनी “ सलिलम् ” चा अर्थ जल घेतला आहे. तो या संदर्भात अप्रस्तुत ठरतो. (वेलणकर तत्रैव पृ. ३०१ व अग्रवाल तत्रैव पृ. १७-१९).

आभु - आसमंतात् भवतीति (सा. भा.) - आसमंतात व्यक्त झालेले

तुच्छचेन- सदसद्विलक्षणेन भावरूपाज्ञानेन (सा. भा.) - सत् आणि असत् अशा दोन्ही जाणीवांच्या परे असलेल्या भावरूपाच्या नेणीवेने

या ऋचेवरील भाष्यात राजवाड्यांनी “ तम ” शब्दाची अधिक फोड करून सांगितली आहे. ते लिहितात “ आकाश-अतम ही जशी पोकळी (void) तसे तम् अनाकाश ही हि पोकळीच आहे. मात्र एक पोकळी काशयुक्त म्ह. अंधकाररहित (Lightened Void) आहे. तर दुसरी पोकळी काशरहित म्ह. अंधकारयुक्त (Darkened Void) आहे. एकाच्या आवरणाखाली जगताला व्यक्तत्व आहे. व दुसऱ्याच्या आवरणाखाली जगताला अव्यक्तत्व आहेत. वैदिक देव-कल्पनेप्रमाणे

एकाचा अधिष्ठाता देव वरुण आहे. तर दुसऱ्याच्या अधिष्ठाता देव मित्र आहे.”
(राजवाडे तत्रैव पृ. ३९२).

“ असुरांचा स्वामी वरुण व देवांचा स्वामी इन्द्र आहे. वरुण हा प्रतिष्ठामान आहे. इन्द्र प्रगतिमान् आहे. वरुण तमाचा व तमाने गूढ सलिलाचा अधिष्ठाता आहे. इन्द्र हा आभुचा म्ह. प्रकाशाचा अधिष्ठाता आहे. जगत गतिमान्-ज्ञाल्याचे मूलचिन्ह तम आहे. अशा तमात ऋताचे ऋतत्व व सताचे सत्यत्व उदय पावते.”
(राजवाडे तत्रैव पृ ३१८).

तुलनेसाठी वैज्ञानिकांचे मत :

३.३.३ आधुनिक वैज्ञानिक शोधप्रमाणे सर्व विश्व हे इलेक्ट्रोमॅग्नेटिक तरंगांनी व्याप्त असून हे तरंग महास्फोटाच्या क्षणी झालेल्या स्फोटाचा परावर्तित नाद (Echo) आहेत. सतत वर्धिष्णु राहणाऱ्या विश्वात या नादाची मात्रा कमी कमी होत जाऊन सध्याची त्या नादाची तरंग लांबी ७.० सें. मी. च्या आसपास आहे त्या तरंग लांबीच्या आधारे विश्वाचे सरासरी तपमान केवळ २.७ डिग्री केल्व्हिन (म्ह. २७० डिग्री सेल्सि. च्या) आसपास आहे. खगोलशास्त्रज्ञांच्या मते महास्फोटाच्या लगेच नंतर या विश्वातील सर्व अस्तित्व तरंगमय होते. आणि त्या तरंग लांबीचा त्या क्षणी असलेल्या तपमानाशी घनिष्ठ संबंध होता.

वैदिक ऋषि “ तपसः ” शब्द या स्थितीसाठी देतात. या शब्दाचे दोन अर्थ होतात.

तपसः - १) तपश्चर्येने

- २) आत्यंतिक उष्णतेने (संस्कृत-इंग्रजी शब्दकोश-आपटे)

राजवाडे म्हणतात “ तप म्ह. गतिमान होऊन तापणे, उष्ण होणे, तेज प्रसवणे, सलिल निर्माण करणे, व्यक्त भावात येणे, जगत् बनणे. अशा जगताला, येथे त्याच्या प्रसवमार्गातील मूळ अव्यक्त स्थितीला उद्देशून सलिल व आभु म्हटले व त्यांना तम आणि तुच्छ यांनी आच्छादून टाकले होते असे सांगितले.” (राजवाडे तत्रैव पृ. ३१३).

सायणाचार्यांनी मुंडकोपनिषदाचा संदर्भ दिला आहे “ यः सर्वज्ञः सर्वविदस्य ज्ञानमयम् तपः ” (मुं उ १.१.९) त्या ब्रह्म्याचे तप म्हणजे त्याचे ज्ञान हेच आहे. आधुनिक परिभाषेत सांगायचे तर उत्पन्न होऊ घातलेल्या जगताचा नील आराखडा (Blue Print) हेच त्याचे तप.

३.३.४ अर्थ - “ (विश्व निर्माण होताक्षणीच) सर्व (अस्तित्व) अगोचर आणि

जाणीवेच्या परे होते. आपल्या मूळ कारणाशी तद्रूप असलेले ते सत् आणि असत् या दोहोंच्या परे होते. परंतु आसमंतात व्याप्त होते (म्हणजे दिक्काल अस्तित्वास सुरुवात झाली होती) ते आपल्याच अत्यंत प्रखर उष्णतेने (तपश्चर्येच्या महिम्याने) अस्तित्वात आले.”

ऋचा चवथी

३.४ कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।

सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतिष्ठां कवयो मनीषा ॥४॥

या ऋचेत विश्व निर्माण होण्यामागील काणाचे विवेचन आहे.

प्रथमं – अतीते कल्पे प्राणिभिः कृतं पुण्यात्मकं कर्म (सा. भा.)

– गेल्या कल्पात प्राण्यांनी केलेले जे काही पुण्यात्मक कर्म होते ते.

बन्धुम् – बन्धकं हेतुभूतं कल्पान्तरे प्राण्यनुष्ठितं कार्यसमूहं

मागील कल्पात प्राणिमात्रांनी जे बन्धनकारक कर्म आचरले होते ते (फलस्वरूप) विश्वोत्पत्तीस कारणीभूत झाले.

३.४.१ “ प्रथमम् ” या शब्दाला फार महत्त्व आहे. भारतीय तत्त्वज्ञान आणि सांस्कृतिक परंपरेत विश्वोत्पत्ती आणि लयाचे चक्र अनादी काळापासून सुरू असल्याचे म्हटले जाते. एकदा विश्व लुप्त झाले म्हणजे त्या समयी अस्तित्वात असणाऱ्या प्राण्यांचे पुण्यात्मक कर्म त्याचे कर्मफल यांचा नाश होत नाही तेहीं त्या मूलकारण अवस्थेत सामावलेले असते. त्या कर्मांच्या अवशेषात – किंवा कर्मफलाच्या परिणामस्वरूप – पुढील विश्वोत्पत्तीचे बीज सामावलेले असते म्हणजे विश्वजनिता परमेश्वर – ब्रह्म – जे काही असेल त्याला हे विश्व – प्राणीमात्रांचे कर्म बंधनकारक असते. त्याला हे विश्व कसेही निर्माण करता येत नसून प्राणीमात्रांच्या पुण्यात्मक कर्माचा परिपाक म्हणूनच या विश्वाची उत्पत्ती करावी लागते. त्याची विश्वनिर्मितीची इच्छा ही त्या कर्मावरच आधारलेली असते. तिला सायणाचार्य “सिसृक्षा” म्हणतात. ते कर्म ही असत् स्वरूप असते.

कै. कुरंदकर या ठिकाणी सांगत की जरी महाप्रलय अवस्थेत मनाचा लोप झाला तरी त्याचे बीज त्या अवस्थेत सुप्त असते आणि बीजात मोठा वृक्ष सामावलेला रहावा त्या प्रमाणे येणाऱ्या विश्वाचा नील आराखडा त्यात सामावलेला असतो

३.४.२ अर्थ :- “ असत् स्वरूपी पुण्यात्मक कर्मांच्या) पूर्वकल्पातील जे मनाचे बीज (मूलकारणात सामावलेले होते) त्यानेच (मूलकारणात) निर्मितीची इच्छा

उत्पन्न केली. तीच (विश्वजनितत्वावर) बंधनकारक ठरून सताची निर्मिती (करती) झाली हे मनीषींनी आपल्या हृदयाकाशात जाणून घेतले.”

ऋचा पाचवी

३.५ तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः स्वदासीदुपरि स्वदासीत् ।

रेतोधा आसन्महिमान आसन्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥५॥

या ऋचेत विश्वनिर्मितीच्या क्रियेचे वर्णन केले आहे.

रश्मी - रश्मिसदृशो युगपत्

- प्रकाशकिरणप्रमाणे अतिवेगाने, क्षणाघात

तुलनेसाठी वैज्ञानिकाचे मत :

३.५.१ आधुनिक विज्ञानाने विश्वोत्पत्तीच्या अतिनिकटच्या काळात घडलेल्या घटनांचा कानोसा घेतला आहे.

जॅक ओ बर्न या वैज्ञानिकाच्या मते महत्स्फोटाच्या घटनेपासून काळ सुरू झाला

-४३

असे मानले तर ती पासून तो १० सेकंदापर्यंतच्या काळात काय घडले असावे याचा अंदाज करता येत नाही. या दरम्यानजे काही विश्वस्वरूप अस्तित्वात होते

-५०

-१०

रथाचे आकारमान १० से. मी. असावे. महत्स्फोटानंतरच्या ३५ सेकंदांनंतर अणुगर्भ आणि विश्वात मोजल्या जाऊ शकणाऱ्या तीव्र आणि शबल बलांची (Strong And Weak Forces) निर्मिती झाली. या दरम्यान विश्वाचे आकार-

-३५

-६ सेकंदांच्या

मान आधीच्या पेक्षा ५० पटीने वाढले होते. १० सेकंद ते १०

काळादरम्यान विश्वात इलेक्ट्रान आणि त्याही पेक्षा सूक्ष्म असलेल्या क्वार्क कणांची

-६

सरमिसळ होती. १० सेकंदांनंतर विश्व थंडावले आणि प्रोटान सारखे जड परमाणु कण स्थिर झाले (जॅक ओ बर्न पृ. ३५-३६).

वर दिलेल्या वैज्ञानिक माहितीच्या आधारे म्हणता येईल की विश्वनिर्मिती आणि नंतरच्या घडामोडी अतिशय थोडा वेळात-युगपत्-चडून आल्यात. या तऱ्शिलाविषयी आधुनिक वैज्ञानिकही साशंक आहेत.

अशीच शांका वैदिक ऋषि "स्वित्" शब्दाने व्यक्त करतात.

स्वित् - स्वित् इति वितर्कं (सा. भा.)

प्रश्नार्थक शब्द, शंका व्यक्त करणारा शब्द. यात पूर्वी दिल्याप्रमाणे या सर्व षडामोडींच्या अतिवेगवान असल्याबद्दल शंका व्यक्त केली आहे.

रेतोधा : - रेतसो बीजभूतस्य कर्मणो विधातारः कर्तारो भोक्तारश्च जीवाः
(सा. भा.)

- त्या मूलकारणात ज्यांच्या कर्मांची बीजे दडली होती त्या कर्मांचे कर्ते आणि भोक्ते जीवमात्र.

ऋचा १ मध्ये निर्देश केलेल्या १४ लोकांमध्ये वास करणारे जे जीव आहेत त्यांपैकी काही आपल्या कर्मफलापासून मुक्त झालेले आहेत. काही आपल्या कर्म-बंधनापासून मुक्त होणार आहेत. तर काही आपल्या कर्मांची फळे भोगत प्रपंचात गुरफटले आहेत. त्या सर्वांची उत्पत्ती नंतर झाली. स्वधा शब्दाने प्रापंचिकांचा निर्देश आहे.

स्वधा - अन्ननामैतत् । भोग्यप्रपंचः । (सा. भा.)

हे अन्नाचे नाम आहे. भोग प्रपंचात गुरफटलेले.

३.५.२ अर्थ :- " हे विश्व (निर्माण होताना) उभे आडवे विणत एका क्षणा-र्धात (जणू) प्रकाशवेगाने सर्व दिशात अवतीर्ण झाले. त्याच दरम्यान जीवांची, जे आपल्या कर्मांची फळे भोगत आहेत (मर्त्य जीव); तसेच ते दिव्य लोक ज्यांचे कर्मबंधन मुक्त झाले आहे (देव, स्वर्गादि लोक) आणि त्यांची जे भोग्य प्रपंचातून मुक्त होऊन वरच्या स्थितीत जाण्याच्या तयारीत आहेत, (संत, मुक्तात्मे, इ.) उत्पत्ती झाली."

ऋचा सहावी

३.६ को अद्धा वेद क इह प्र वोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः ।

अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वदे यत आबभूव ॥६॥

या ऋचेत ऋषीने या सर्व घटनेबद्दल कुणालाच कसे ठामपणे सांगता येणार नाही याचे विवेचन केले आहे. वेदांमध्ये अनेकदा देवांची सर्वशक्तिमान, सर्वज्ञ, जातवेद इ. विशेषणांनी स्तुती केली आहे. पण ते सुद्धा या विश्वाची निर्मिती कशी झाली याविषयी ठामपणे सांगू शकणार नाही. कारण त्यांची उत्पत्तीच मुळी नंतरची आहे असे प्रतिपादन केले आहे.

अद्धा - ठामपणे

विसृष्टि :- विविधा भूतभौतिकभोक्तृभोग्यादिरूपेण बहुप्रकार सृष्टिः (सा.भा.)

विविध प्रकारे, भोगणारे व भोगसाधने इ. रूपाने विनटलेली बहुरंगी सृष्टि,

तुलनेसाठी वैज्ञानिकांचा दृष्टिकोन :

३.६ १ आधुनिक वैज्ञानिक माहितीचा आढावा घेता असे दिसते की गेल्या अर्ध-शतकात खगोलशास्त्रज्ञांच्या हाताशी प्रगत उपकरणे आली. त्यांचा उपयोग करून जेव्हा ते अवकाशातूनही विश्वाचे अवलोकन करू लागले तेव्हा नवी आश्चर्यकारक माहिती प्राप्त होऊ लागली. गॅमोव्हने प्रतिपादन केलेल्या महत्स्फोट उपपत्तीतही अनेक सुधारणा झाल्या आहेत गेल्या काही वर्षांत गुरुत्वाकर्षणाला पुंज्यांत्रिक भौतिकीची समीकरणे (Quantum Mechanics) लावण्याचा शास्त्रज्ञांचा प्रयत्न सुरू आहे. तसेच विश्वात पसरलेले वस्तुमान लक्षात घेता बुडबुड्यांची संकल्पना (Bubble Theory) विश्वनिर्मितीच्या अभ्यासात पुढे आली. विश्वोत्पत्तीचे गूढ उलगडलेले नाही. हे असेच घडले असे ठामपणे सांगता येणार नाही.

३.६.२ अर्थ :- “कुणाला ते (विश्वोत्पत्तीचे गूढ) ठामपणे सांगता येईल ? तिचे स्वरूप कोण सांगेल ? आसमन्तात ही विविधांगी (विनटलेली) सृष्टि कशी पसरली ? स्वतः देवही (जे सर्वज्ञ भासतात) (मूलकारणा) नंतर निर्माण झाले तर कोणी (मानव) ही हे (विश्व) कसे अस्तित्वात आले हे जाणू शकेल काय ?”

ऋचा सातवी

३.७ इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न।

यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अद्ग वेद यदि वा न वेद ॥७॥

या ऋचेत या सृष्टीच्या कर्त्याचा-अध्यक्षाचा-उल्लेख आहे. तो सर्व नामरूपात्मक देवतांच्यापेक्षाही श्रेष्ठ आहे. त्यालाच या विश्वाचे रहस्य माहिती आहे. कारण तो या सर्वांच्या पलिकडे आहे, पुरुषसूक्तात त्याचे वर्णन “स भूमि विश्वतो वृत्त्वात्यतिष्ठद्दशाद्गुलम्” (तो या भूमि व विश्वाला व्यापून दशांगुळे उरला) असे केले आहे.

व्योमन् - आकाशे (सा. भा.)

- आकाशात

यापूर्वी व्योम शब्द ऋचा १ मध्ये आलेला आहे. प्रस्तुत ऋचेच्या संदर्भात कै. कुहंदकर व्योमन् शब्दाची वेगळी व अर्थपूर्ण व्याख्या देत.

व्योमन् - देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्नः

- देश काल वस्तु यांच्या पलिकडे असलेले असे (अस्तित्व)

यात दिशा व काल या बरोबरच भौतिक अस्तित्वाच्या पलिकडची स्थिती गृहीत

धरली आहे. वैज्ञानिक परिभाषेत ही एकान्तिक (The State of Singularity) स्थिती आहे आणि तेच या विश्वाच्या अध्यक्षाचे वास्तव्यस्थान आहे.

३.७.१ या ऋचेत ऋषी प्रश्न करताना दिसतो कि खरोखरच जो कोणी या विश्वाचा अधिष्ठाता असेल त्याला तरी या विश्वाची गूढ माहिती आहे काय ? या प्रश्नाचे होकारार्थी उत्तर आहे. यावर भाष्य करताना कै. कुचंदकर एक प्रश्न विचारीत असत “ रावणाकडे बंदिवासात असताना सीतेच्या मनात परपुरुषाचा विचार आला काय ? ” अग्निपरीक्षेच्या नंतरचा प्रसंग लक्षात घेता या प्रश्नाचे उत्तर “ नाही. तिच्या मनात परपुरुषाचा विचार आला नाही ” हेच आहे. तसेच येथेही आहे. “ काय विश्वजनित्याला या विश्वाच्या उत्पत्तीचे रहस्य माहिती आहे ? ” या प्रश्नाचे उत्तर “ होय. फक्त त्यालाच माहिती आहे ” हे आहे.

३.७.२ अर्थ :- “ हे विविधांगी विश्व कुठून बरे अस्तित्वात आले ? कोणी याचा प्रतिपाळ करेल किंवा नाही ? ” (उत्तर अपेक्षित आहे— तो फक्त तोच याचा प्रतिपाळ करेल) जो या (विश्वा)चा अध्यक्ष आहे, ज्याचे वसतिस्थान परम अस्तित्वात (दिक्कालातील व भौतिक नामरूपात्मक जगाच्या पलीकडे) आहे तो तरी (जगताच्या-उत्पत्ती-स्थिती लयाच्या रहस्याला) जाणतो किंवा नाही ? (होय तोच फक्त जाणतो) ”

या शेवटच्या ऋचेद्वारे नासदीयसूक्तदृष्ट्या ऋषीने परब्रह्म, अध्यक्ष वा इतर कुठल्याही नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या नियंत्याचे अस्तित्व मान्य करून तोच सर्वज्ञ असल्याची ग्वाही दिली आहे. त्यामुळे नासदीय सूक्त आस्तिक दर्शनाचा अवि-भाज्य घटक ठरते.

४. उपसंहार-

वर दिलेल्या विवेचनातून खालील निष्कर्ष निघतात-

- १) विश्वात दोन प्रकारचे प्रलय होत असून त्यापैकी एक नैमित्तिक प्रलय असून दुसरा महाप्रलय आहे.
- २) महाप्रलयाच्या अवस्थेत या विश्वातील यच्चयावत् गोष्टी लोप पावतात.
- ३) महाप्रलयावस्था अथवा विश्वाचे मूलकारण हे कुठल्याही प्रकारच्या शाब्दिक विवेचनापलिकडे तसेच भौतिक अस्तित्व, दिक्कालातील, तसेच जीव, सृष्टि व तिच्याही पलिकडे अस्तित्वात असलेल्या स्वर्गादि लोकांच्या अस्तित्वाच्या पलिकडे आहे.

- ४) जीवमात्रांनी केलेल्या कर्मांचे फलस्वरूप म्हणून त्या मूलकारणातून परत विश्वाचे सृजन होते.
- ५) या विश्वाचे सृजन-स्थिती-लय या अवस्था अनंत कालापासून सुरू असून हे चक्र चालत राहिले आहे.
- ६) मूलकारणातून उत्पन्न झालेले जे विश्वाचे स्वरूप होते तेही शब्दातीत आणि मूलकारणाशी तद्रूप होते.
- ७) मूलकारणातून विविधतेने नटलेली बहुरंगी सृष्टी निरतिशय वेगाने-कल्पना-तीत गतीने-उभ्या-आडव्या धाग्यांनी विणल्यासारखी अस्तित्वात आहे.
- ८) चौदा भुवने, जीवमात्रांचे भौतिक जग, देव व पुण्यात्म्यांचे परलोक इ. सर्व सृष्ट्युत्पत्ती नंतरच अस्तित्वात आले.
- ९) जन्म मृत्यू व कर्मफलाच्या फेरात सापडलेले जीव आणि कर्मफल-बंधनातून मुक्त झालेले देवलोक अथवा जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून बाहेर पडलेले पुण्यात्मे यापैकी कुणालाही विश्वोत्पत्तीचे रहस्य जाणता आलेले नाही.
- १०) या विश्वाचा अधिष्ठाता अध्यक्ष (परब्रह्मा) तोच काय या सर्व विश्वाच्या घडामोडींचा ज्ञाता, त्याचा प्रतिपालन कर्ता आणि विश्व निर्मितीच्या कारणाचा ज्ञाता आहे.

नासदीयसूक्तातून जे तर्कशुद्ध विवेचन केले आहे त्यामुळेच त्याला फार महत्त्व झाले आहे. यात भारतीयांच्या तत्त्वज्ञानविषयक विचारांचा अत्यंत प्राचीन काळात झालेला परिपाक आहे. अज्ञेयवादी विचारसरणीचा अवलंब केला असला तरी कर्ता, कारण व कर्म या त्रिपुटीचे अनन्यसाधारण साहचर्य लक्षात घेता परब्रह्माचे अस्तित्व सहजच सिद्ध होत असल्याने हे सूक्त आस्तिक तत्त्वज्ञानाचे आधारभूत सूक्त ठरले आहे. त्यातील गहन गंभीर आशय यापुढेही अभ्यासकांचे लक्ष वेधत राहील.

गजानन अपार्टमेंट
टिकेकर रोड, धंतोली,
नागपूर

प्र. वि. पाठक

टीपा

१. मूळ अवतरण असे आहे-

“What does $S=O$ mean ? Mathematically speaking this corresponds to a ‘Singularity’. At $S = O$ the mathematical equations involved break down because certain quantities become zero or infinite and can not be given precise meanings. physically speaking the density of matter and energy at $S = O$ are infinite and so are the velocities of matter particles. This state of universe is often characterised by the concept of bigbang.”

(J. V. Narlikar p. 125)

२. मूळ अवतरण असे आहे-

‘But from it there came into being something that may be called, “Darkness”, ‘Pitchy Darkness’, or flowing water without any indication whatsoever as to what it was. This was really the first stage in the world creation !

(H. D. Velankar pp. 300-301)

संदर्भ ग्रंथ आणि लेख

१. अग्रवाल वासुदेवशरण, १९४६, “वेदरश्मि,” स्वाध्याय मंडळ किल्लापारडी, जि. बलसाड.
२. बर्नस जॅक ओ (Burns Jack O.), १९८६ “Very Large Structures In The Universe” Scientific American खंड २५५ पृ. ३०-३९.
३. नारळीकर जयंत वि. १९७८, “The Structure of The Universe” ऑक्सफर्ड युनि. प्रेस, लंडन.
४. राजवाडे शं. रा., शके १८४९ (इ. स. १९२७) “नासदीयसूक्तभाष्य” (पूर्वार्ध) विजय छापखाना, पुणे.
५. वाईनबर्ग स्टीव्हन (Weinberg Steven), १९७७ “The First Three Minutes; A Modern View of The Origin of The Universe” बेसीक बुक्स, न्यूयार्क.
६. वेलणकर एच डी. १९७२ “Rksūktaśati” भारतीय विद्या भवन
७. हॉकिंग स्टीफन (Hawking Stephen), १९८९ “A Brief History of Time” बॅटम बुक्स, न्यूयार्क.